

ФУНУН УЛ-БАЛОҒА”ДА ҚОФИЯ НАЗАРИЯСИНИНГ АКС ЭТИШИ

Мавзуна Абдурахимова Абдумандоновна

Филолог тадқиқотчи

mavzunaabduraximova1@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22823467>

Received: 12 September 2026 • Accepted: 17 September 2026 • Published: 18 September 2026

Аннотация.

Ушбу тезис туркий адабиётшуносликдаги илк назариятчи олим Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозийнинг “Фунун ул болоға” асари иккинчи фанн (боб)и хусусидадир. Қофия ва радиф назариясига бағишланган ушбу фаннда олим қофия ва радиф илмларини фасллар мисолида тушунтириб бергани изоҳланган.

Калит сўзлар:

адабиётшунослик назарияси, шеър, қофия ва радиф, мутавотир, мутародиф, мутарокиб, мутадорик, мутақовис, мутасовий, мутарожиҳ, мутазойид.

Мумтоз шеърятимизда қофия бадииятнинг асосий қирраларидан саналиб келган. Ижодкорнинг салоҳияти шеърларда қўлланган қофияларнинг ғоялар моҳиятини, тимсоллар қиёфасини очишдаги аҳамияти қофия учун танланган сўзларнинг маънавий теранлиги, оҳангдорлиги, жило ва жозибаси билан ҳам белгиланган. Қофиянинг хилма-хил турлари ва санъатларидан, вазн ва қофия муносабатларидан ўринли фойдаланиш шоир маҳоратининг муҳим жиҳатларидан бири ҳисобланган. Шунинг учун ҳам ҳар қайси ижодкор қофия илмини диққат эътибор билан ўрганган, етук малик ул-калом шоирларнинг асарларидан таълим олиб ижод қилганлар. XII асрда яшаган Рашидиддин Ватвотнинг “Ҳадоиқ ус-сеҳр фи дақиқ ул-шеър” (“Сеҳр боғлари, шеър нозикликлари ҳақида”), XIII аср олими Шамсиддин Муҳаммад ибн Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам фи маъойири ашъор ул-ажам” (“Ажам шеърятини ўлчовлари луғати”), шу асрда ўтган Носириддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор” (“Шеърлар ўлчови”), ва илк маротаба туркий тилда адабиётшунослик назариясига бағишланган Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозийнинг “Фунун ул болоға” асарлари улкан илмий мактаб вазифасини ўтади.

Жумладан, мумтоз адабиётшунос олим Аҳмад Тарозий “Фунун ул-балоға” асарида қофияни чуқур таҳлил этиб беради. Бадиият илмида қофия ўрнини юксак белгилаб, у шеърнинг устуни эканлигини, усиз шеър мумкин эмаслигини таъкидлайди: “...таъбнинг натижаси шеърдур. Ва шеърнинг асли қофия. Ва қофиясиз шеър мумкин эрмас”¹. Муаллиф асарда адабиёт учун қофиянинг муҳимлигига диққатни тортиш билан бирга, уни билиш ва маҳорат билан қўллаш олиш ижодкорнинг санъаткорлик даражасини белгилаб беришини таъкидлайди: “Билгилким, мажмуи уламо ва фузало мазҳабинда аҳли таъба қофия илмин билмак муҳимдир”². “Фунун ул-балоға” муаллифининг таъкидлашича, алломалар байтни уйга, қофияни эса уни тутиб турувчи устунга қиёслашган: “Ва зурафо байтни хаймаға нисбат қилибтурлар ва қофияни стунға. Яъни, стун бирла барпойдур”³. Мазкур фикр муаллифнинг “қофиясиз шеър мумкин эмас”, деган қарашини яна бир бор

¹ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С.26а.

² Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Юқоридаги манба.

³ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Юқоридаги манба.

тасдиқлайди. Муаллиф мазкур рисолада қофия билан боғлиқ барча масалаларга жавоб беради. Унда қофиянинг шеърятдаги мақоми, аҳамияти, унинг турлари, уни ташкил этувчи унсурлари ҳақида аниқ маълумот берилади. Мазкур масалаларни ёритишда муаллиф араб ва форс (ажам) шоирлари ижодини бир-бири билан қиёслаш йўлидан боради. Шайх Аҳмад қофия ва радиф назарияси ҳамда қонун-қоидаларини 9 фаслда тушунтириб берган:

Биринчи фасл араб уламолари томонидан қофиянинг беш қисмга бўлинган: *мутаботир*, *мутародиф*, *мутарокиб*, *мутадорик*, *мутақовис* ҳамда кейинчалик форслар изофа қилган: *мутасовий*, *мутарожиҳ*, *мутазойид* шакллари таърифига бағишланган.

1) **Мутаботир** – **фа** вазнида бўлиб, бир ҳаракат ва бир сокиндан ташкил топади: *ахтар* ва *анбар*.

2) **Мутародиф** – **фоа** вазнида бўлиб, бир мутаҳаррик ва икки сокиндан ташкил топади: *таъбир* ва *тафсир*.

3) **Мутадорик** – **фаала** вазнида бўлиб, бир сокин, мутаҳаррик ва яна бир сокин (ватад-и мажмуъ) дан ташкил топади: *мухтасар* ва *мўътабар*.

4) **Мутасовий** – **фаол** вазнида бўлиб, сокиндан сўнг ватади касрат яъни, икки мутаҳаррик ва икки сокиндан ташкил топади: *дилистон* ва *шуд ниҳон*.

5) **Мутарокиб** – **фаалан** вазнида бўлиб, сокиндан сўнг уч мутаҳаррик ва яна сокин (фосила-и суғро) келади: *дилбари ман* ва *сарви чаман*.

6) **Мутарожиҳ** – **фаулоти** вазнида бўлиб, сокин, уч мутаҳаррик ва яна икки сокиндан ташкил топади: *нақши жаҳон* ва *бори гарон*.

7) **Мутақовис** – **фаалатун** вазнида бўлиб, сокин, тўрт мутаҳаррик ва бир сокиндан ташкил топади: *гул шакари ман* ва *бар жигари ман*.

8) **Мутазойид** – **фаалатон** вазнида бўлиб, сокин, тўрт мутаҳаррик ва яна икки сокиндан ташкил топади: *эй шоҳи жаҳон* ва *дар дили касон*.

Иккинчи фасл да форслар эътироф этган *аслий қофия*, *маъмулий қофия* ва *шойгон қофиялар* хусусида сўз боради. Агар қофия учун танланган сўз ҳеч қандай ўзгаришларга учрамай, равий ҳарфи калиманинг ўзидан бўлса, **аслий қофия** дейилади. Масалан: *хубоб* ва *гулоб*, *ҳабиб* ва *рақиб*, *хур* ва *нур*, *гул* ва *мул* каби. Агар қофия учун танланган сўз ўзгаришларга учраб равий ҳарфи калиманинг ўзидан бўлмаса, у қофияга **маъмулий қофия** дейилади. Масалан: *гуфтан* ва *суфтан*. Шайх Аҳмад бу қофиядан қасида ва маснавий каби жанрларда фойдаланиш ўринли деб ҳисоблайди: “... қасиданинг ақалли йигирма байт бўлур, кўп қофия керак, то бир қасида тамом бўлғай. Бас бу сабабтин агар аслий қофия битилмаса, маъмулий қофия ҳар нечаким келтурса раводур то мақсудин интиҳога келтурғай. Ва маснавийда ҳам мақсуд қиссанинг баёнидур, сўзга қофияни келтурмак керак бу душвордур. Вале сўзни қофияга келтурмак осон. Бас, ҳикоятқа аслий қофия рост келмаса, маъмул келтурса раводур, то қиссани шарҳқа келтурғай”⁴. Масалан:

Бад ў гуфт Ковус к-эй пурхирод,

Дилат яксар андешаи бад барод. (Фирдавсий)

Бу байтдаги сўнгги мисранинг қофияси маъмулий қофиядир. Лекин, Шайх Аҳмаднинг таъкидлашича, ғазал, қитъа, рубоий каби жанрларда бу қофиянинг ишлатилиниши ноўриндир “...ул жиҳаттинким, рубоий тўрт мисраедур. Уч қофия бирла тамом бўлур. Ва қитъанинг ақалли икки байттур. Икки қофия бирла тамом бўлур. Ва ғазалнинг ҳам ози беш байттур. Ва зарурат ҳолатида тўрт байт беш қофия бирла тамом бўлур. Ҳеч муҳим эрмаским, маъмулий қофия келтургайлар”⁵. **Шойгон** (лойиқ, сазовор) **қофия** эса беш хил усулдан ҳосил бўлади: 1) алиф ва нун ҳарфлари бирикувидан: *мардумон* ва *суханон*; 2) ҳо ва алиф ҳарфлари бирикувидан: *сарҳо* ва *дилҳо*; 3) ё ва дол ҳарфлари бирикувидан: *равид* ва *шавид*; 4) нун ва дол ҳарфлари жамъидан: *раванд* ва *баранд*; 5) ё ва мим ҳарфлари бирикувидан: *барим* ва *хўрим*. Шайх Аҳмаднинг фикрича, “...мажмуи уламо қошинда қофияи шойгон барча маҳалда айбтур”.

⁴ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С. 296.

⁵ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Юқ оридаги манба.

Учинчи, тўртинчи, бешинчи фасллар қофия учун лозим бўлган тўққиз ҳарф (таъсис, дахил, ридф, қайд, равий, васл, хуруж, мазид, ноира) нинг изоҳига ва уларни мисоллар билан тушунтиришга бағишланган. Тўққиз ҳарфдан асосийси равий ҳисобланади. Шайх Аҳмад таъкидлаганидек, "... қофия шеърнинг аслидур. Қофиянинг асли равийдур". Юқорида санаган тартибдагидек, тўққиз ҳарфдан тўрттаси равийдан олдин, тўрттаси равийдан сўнг келади.

Равий (арабча "қофиядаги ундош товуш") сўз ўзаги, ясама сўзларда негиз охиридаги ундош, чўзиқ унли ва баъзан эса қисқа унлиларнинг айнан такрорланишидан юзага келади. У гоҳ мутаҳаррик, гоҳ сокин бўлади. Равий агар сокин бўлса, **равийи муқайяд** (*гул* ва *мул*) ва агар мутаҳаррик бўлса, **равийи мутлақ** (*гуле* ва *булбуле*) дейилади.

Васл равийдан кейин келувчи ҳарфдир. Масалан: *гули* ва *мули*. Бу ерда "лом" ҳарфи равий, "ё" эса васл.

Хуруж васлдан сўнг келувчи ҳарф. Масалан: *хаёлот* ва *камолот*. Бу ерда "лом" равий, "алиф" васл ва "то" ҳарфи эса хуруждир.

Мазид хуруждан сўнг келувчи ҳарф. Масалан: *хаёлоти* ва *камолоти*. Бу ерда мазид "ё" ҳарфидир.

Ноира мазиддан сўнг келувчи ҳарф. Масалан: додаем ва ниҳодаем. Бу ерда "дол" равий, "ҳо" васл, "ҳамза" хуруж, "ё" мазид ва "мим" ноирадир.

Қайд равийдан олдин келувчи ҳаракатсиз ундош товуш. Масалан: *гуфт* ва *суфт*, "то" равий, "фа" қайддир.

Ридф равийдан олдин келувчи чўзиқ унлилар (алиф, вов, ё) дир. Масалан: *кор* ва *бор*, *хур* ва *нур*, *чин* ва *ойин*.

Дахил равий билан таъсиснинг ўртасида келувчи ҳарф. Унинг такрори лозим эмас. Бир байтда бошқа ҳарф билан, иккинчи байтда ўзга ҳарф билан келиши мумкин. Масалан: *тоҳир* ва *қосир*. Бу ерда "ҳо" билан "син" дахилдир.

Таъсис равийдан олдин бир ҳаракатли ундошдан илгари келувчи чўзиқ унли ("алиф"). Тўққиз ҳарфнинг оғози шу ҳарфдандир. Масалан: *олим* ва *ҳоким*. Бу ерда "алиф" таъсисдир.

Олтинчи фаслда эса, Шайх Аҳмад қофиядаги олти ҳаракат (итлоқ, хаз, рас, ишбоъ, тавжеҳ, ниҳод) ни тушунтириб берган.

Еттинчи фаслда зулқофиятайн қофия тушунтирилган. Агар шеърда икки қофия келтирилса, **зулқофиятайн қофия** ҳосил бўлади. Масалан,

Эй лаблари ақиқ, тиши дур сўзи шакар,

Гар офтоб боқса юзунга кўзи қамар.

Биринчи қофиядош сўзлар *сўзи* ва *кўзи*, иккинчиси *шакар* ва *қамар*.

Саккизинчи фаслда радиф хусусида сўз боради. **Радиф** қофиядан сўнг бир хил шаклда такрорланиб келувчи сўз ёки сўзлар йиғиндиси. Шайх Аҳмаднинг таъкидлашича: "...Ва бу ажам шуаросининг махсусидур ва мунӣ араб билмас.

...Ва радиф агарчи шеърда лозим эрмас, вале анга оройиши тамом ҳосилдур. Ва араб қошинда ҳар шеъриким, анда ридф ҳарфи бўлса, они мураддаф ўқурлар. Ва ажам қошинда ҳар шеърдаким, радиф бўлса, они **мураддаф** дерлар"⁶.

Боди сабоки, зулфини гул уза тор-тор этар,

Сабру қарору тоқату ақлин беқарор этар. (Тарозий)

Бу ерда "этар" сўзи радифдир.

Эй дўст, ки зи дил зи банда бардоштан,

Некўст, ки зи дил зи банда бардоштан.

То бишнидаст менағунжад душман,

Дар пўст, ки зи дил зи банда бардоштан. (Ваҳид Табризий)

Бу рубоийда **дўст**, **некўст** ва **пўст** қофия, қолган сўзлар радифдир.

Тўққизинчи фаслда **зулқофиятайн мураддаф** таърифи берилган. Агар икки қофия билан радиф келтирилса, зулқофиятайн мураддаф ҳосил бўлади.

Ба санубари қади дилкашаш агар, эй сабо, гузаре кунӣ,

⁶ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. . Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott №-127 рақамли қўлёзма). – С. 39а.

Чи шавад агар зи сари сафо ба мани гадо хабаре куни.

(Бисотий)

Бу ерда **сабо** ва **гадо** бир қофия, **хабаре** ва **гузаре** иккинчи қофия, мисралар охирида такрорланиб келаётган **куни** сўзи эса радифдир. Агар радиф икки қофия орасида келтирилса, *махжуб* ёки *ҳожиб* дейилади.

Қаддинг санубару моҳитобон эрур юзунг

Оғзинг эрур садафу дурри ғалтон эрур сўзунг.

Қошинг карашма бобида гар бўлса беназир,

Зулфунг қароқчи, жодуйи фаттон эрур қўзунг. (Тарозий)

Бу ерда **эрур** сўзи радифдир. Булардан ташқари яна бир шеър тури мавжуд бўлиб, қофиянинг ўрнида радиф келтирилади. Бу шеър турига *ҳарора* дейилади.

Эй сўзи қанду эрни мул, дасти манасту доманат.

Зулфи бинафша юзи гул, дасти манасту доманат

Шайх Аҳмад Тарозий қофия ва радиф қисмини изоҳлашга киришар экан, араблар ва ажам (форс)ларнинг назарияларини бир-бири билан таққослаш йўлидан боради. Демак, у араблар ва ажамлар дастуриламалларидан фойдалангани аниқ. Шайх Аҳмад ушбу қисмнинг муқаддимасида Мавлоно Халилни тилга олади. Бу ўринда Шайх Аҳмад аруз фанининг асосчиси Халил ибн Аҳмад (718-792)ни кўзда тутмоқда. Халил ибн Аҳмаднинг аруз соҳасидаги илмий ишлари билан бир қаторда, араб тили грамматикаси, қофия назарияси бўйича яратган ишлари ҳам ғоят эътиборли бўлиб, қофия масаласида Шайх Аҳмаднинг унга суянгани бежиз эмас.

Шайх Аҳмад рисоланинг аруз қисмида Шамс Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам” асаридан фойдаланганини кузатган эдик. Қайс Розий мазкур асари форс тилида яратилган бўлиб, шеърый илмлар учлиги – аруз илми, қофия ва бадий санъатлар ҳақида баҳслашиб, шеърнинг мезони ва унинг вазифалари, қофия ва унинг турлари, бадий санъатлар ва уларнинг тусланиши, хиллари ҳақида чуқур илмий-назарий мулоҳазалар юритган. Устоз олим Б.Валихўжаев бу асарнинг ўз замонида ва ундан кейинги даврдаги илмий аҳамияти ҳақида фикр юритиб, шундай ёзади: “Шамсиддин Қайс Розийнинг “Китоб ул-мўъжам” (“Ал-мўъжам” асари назарда тутилган) асари узоқ йиллар давомида шеър ва шоирлик билан шуғулланувчиларнинг дастуриламалига айланган эди. Бунинг асосий сабаби шундаки, Қайс Розий ўзигача мавжуд бўлган шеърят тажрибаси асосида майдонга келган назарий фикрларни умумлаштириб берган эди. Шунинг натижасида, муаллифнинг аруз, қофия ва шеърый санъатлар соҳасидаги мулоҳазалари, адабий жанрлар ҳақидаги фикрлари ўша замон шароитига нисбатан мукамаллиги билан ажралиб турарди”⁷. Демак, бу китобнинг Тарозий кутубхонасида мавжудлигини ҳисобга олсак, олим қофия ва радиф қисмини изоҳлашда, уни араблар яратган назариялар билан таққослашда Қайс Розийнинг асаридан фойдаланган, дейиш мумкин.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Elliott №-127 рақамли қўлёзма). 139 с.
2. Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға. – Тошкент: Хазиана, 1996. – 212 б.
3. Ҳожиаҳмедов А. Шеърый санъатлар ва мумтоз қофия. – Тошкент: Шарқ НМК, 1998. – 158 б.
4. Ботирхон Валихўжаев. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. X-XIX асрлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1993.

⁷ Ботирхон Валихўжаев. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. X-XIX асрлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1993.